

Галина СИГИДА
(Запоріжжя, Україна)

УДК 94: 334. 722 – 058. 232. 5(477. 5/7) “18”

Купецьке підприємництво в миловарному виробництві на Півдні України в першій половині XIX століття

Постать купця-підприємця, засновника торгової мережі, власника рухомого фінансового капіталу, все більше привертає увагу істориків. Цей інтерес є науково обґрунтованим і базується на нових історичних розвідках. Адже до кінця 80-х років XX століття у вітчизняній історичній науці купцям приділялося недостатньо уваги, історія купецтва (як на загальному, так і на регіональному рівнях) ігнорувалась як об'єкт і предмет дослідження. В умовах, коли сучасний український політикум робить спроби сформувані і юридично закріпити так званий третій стан, стає актуальним звернення до історії приватного підприємництва і залучення купецьких капіталів до процесу виробництва. На сьогодні література з історії купецтва Південної України становить вагомий у кількісному і якісному плані історіографічний доробок. Серед сучасних досліджень є праці, присвячені купецькому підприємництву в різних галузях господарства Південної України першої половини XIX століття. Стаття О.М. Донік висвітлює низку проблем, пов'язаних з участю купецтва у промисловому виробництві, підкреслюючи активізацію цього процесу в пореформений час [5, 156]. У спільній праці П. Добрава та М.Чумак аналізується правове поле, у якому відбувалося залучення купецтва до модернізації промислових закладів Лівобережної України [3, 102]. Т. Шершун у своїй роботі докладно розкриває роль купецького стану в промисловому розвитку міст Херсонської губернії в дореформений період, наводить цікаву статистику щодо обсягів виробництва в купецьких закладах тощо [17, 95–98]. Дослідження О. Пилипенка присвячено аналізу існуючої наукової літератури щодо торговельно-економічної діяльності греків та їхньої участі в промисловості південноукраїнських міст [12, 328].

Таким чином, попередніми дослідниками була закладена науково-методична база для висвітлення окресленої теми, але й на сьогодні залишається низка питань, що потребують аналізу:

- визначення шляхів формування підприємницького купецького середовища Південної України в обраних хронологічних рамках;
- виявлення факторів, які впливали на участь купецтва зазначеного регіону у виробничій сфері;
- залучення нових джерел для уточнення статистики володіння купцями різними закладами на південноукраїнських територіях у першій половині XIX ст.;
- вивчення напрямків підприємницької діяльності купецтва та проблема диверсифікації їхнього економічного потенціалу.

Археологи встановили, що понад 6000 років тому вже існувало виробництво мила. У різних місцях земної кулі сировиною виступали різноманітні природні матеріали: лужні солі, рослини, попіл, тваринні жири. Російське миловаріння розвивалося самобутнім шляхом. Майстри виготовляли мило з поташу й тваринних жирів, таким чином, у кожному домі було налагоджено власне виготовлення вкрай необхідного в побуті продукту. До того ж, поруч були значні лісові масиви та велика кількість сала. Окремі села спеціалізувалися на “поташній справі”. Рубали дерева, спалювали їх прямо в лісі, попіл заварювали, робили луг, а випарюючи його, отримували поташ. Справжнє миловарне виробництво в Російській імперії дістало поширення за часів Петра I. Головним центром миловаріння вважалася Шуя – на її гербі навіть зображено шматок мила.

З кінця XVIII століття формується спеціалізація південноукраїнських губерній, яка відзначалась переробленням сільськогосподарської продукції та виробництвом будівельних матеріалів. Промисловість з оброблення продуктів тваринництва була репрезентована чотирма основними галузями: обробленням вовни, виробництвом і вичинкою шкір, миловарінням, салотопним і свічним виробництвом. Техніка миловарного виробництва вимагала особливого приміщення – миловарні. Основною сировиною слугувало сало-сирець. На 1 пуд мила необхідно було від 0,65 до 0,91 пудів сирцю, до того ж, поташ, вапняк, сіль та дрова. Витрати на сало становили до 60% на початку століття й близько 50% напередодні ліквідації кріпацтва від усіх виробничих витрат [8, 12–20]. Для миловарень використовували найдешевше й найнижче за якістю сало. Упорядники військово-статистичних описів південноукраїнських губерній справедливо підкреслювали, що продукти тваринництва перероблялися виключно в містах, тому що таке розташування виробництва було найбільш вигідним [1, 76].

У другій половині XVIII ст., особливо в першій половині XIX ст., відбувається перехід купців до промислової діяльності. Торговельний капітал великою мірою стає промисловим, виникають мануфактури й машинне виробництво [7, 28]. На цьому тлі економічна діяльність підприємців на Півдні України в першій половині XIX століття становить особливий інтерес, що виявляється у визначенні ступеня впливу представників купецтва на економічний і соціальний розвиток півдня Російської імперії.

Серед південноукраїнських губерній найбільш розвинутою в промислово-відношенні була Херсонська. Кількість великих міст, чисельність населення й наявність портів забезпечили їй цю першість. Головними промисловими центрами у краї були Херсон, Одеса, Ново-Георгієвськ, Миколаїв та Єлисаветград (міста розташовані в тій послідовності, у якій була розвинута в них заводська промисловість). Інші промислові заклади були розповсюджені по губернії, не утворюючи значних промислових центрів. За звітами губернаторів на початку XIX століття на її території налічується 2 миловарних заводи [14, 5]. У Катеринославській губернії на цей же час не зафіксовано жодної миловарні [14, 15]; перший миловарний завод з'являється у Катеринославі в 1808 році [14, 28], у Таврійській губернії (а саме в Бахчисараї) на 1794 рік свічних та миловарних разом – 13 [4, 389].

Хоча в дореформений час міцні позиції в підприємстві утримували дворяни, які користувалися всебічною підтримкою з боку самодержавного уряду, до промислового підприємництва все більше долучалися купці. У “Списку фабрикантів і заводчиків Російської імперії 1832 р.” значилося 645

представників 9-ти губерній підросійської України, які були власниками промислових підприємств [10,74]. Законодавством Російської імперії купцям 1-ї та 2-ї гільдій дозволялося володіти фабриками та заводами, до того ж, їм не доводилося сплачувати за це окремі податки [13].

Особливості розвитку промисловості Південної України полягали в тому, що вона належала майже виключно торговому стану людей, а не поміщикам і землевласникам, які розраховували на працю кріпаків, і спиралася на торговельну тямущість, знання місцевого господарства та власну інтуїцію без особливого наукового підґрунтя. Промислову статистику дореформеного періоду вважають не дуже надійною: вона фіксувала не всі підприємства. Великі купецькі заклади не помітити було важко, а дрібні міщанські й селянські потрапляли до відомостей лише частково. До того ж, не було остаточно визначено, що саме вважати “фабрикою”, а що – “заводом”. Промисловість зароджувалась у містах поступово оскільки для цього необхідно було залучати певні матеріальні й людські ресурси. Визначити загальну кількість промислових об’єктів регіону за досліджуваний період досить проблематично, а виявити з них об’єкти, що безперечно належали купцям, ще складніше. Систематичного збирання відомостей про ці заклади не проводилося. Лише описово-статистичні джерела дозволяють хоча б частково вирішити це питання [9, 159].

Загальна кількість фабрик й заводів Південної України впродовж 1795 – 1852 років зростає майже в тридцять сім разів, головним чином за рахунок міст Херсонської губернії. Цифрові дані, наведені укладачами військово-статистичних описів середини XIX століття, репрезентують нам таке. Найбільшими промисловими центрами на той час були: Одеса (44 заводи та фабрики), Херсон – 30, Єлизаветград – 35, Катеринослав – 29, Бахмут – 28 [1, 85].

Фонд 18 РДА (м. Санкт-Петербург) містить серед своїх матеріалів справу 105, зміст якої полягає у зверненні Херсонського військового губернатора Дюка де Рішельє до міністра внутрішніх справ про нагороду Золотою медаллю на червоній стрічці купця 1-ї гільдії Георгія Серпакія за облаштування ним в Одесі миловарної фабрики. Документ від 20 червня 1814 року з технічними подробицями дає уявлення про взірцевий тогочасний миловарний заклад одеського підприємця, грека за походженням. Перш за все, це спеціально побудоване триповерхове приміщення зі штучного каменю, вкрите черепицею, завдовжки – 21 сажень, вишир – 5 ½ сажня, заввишки – 4 ½ сажня (прим. 1 сажень = 2,13 м). Верхній поверх будинку посеред фабрики, призначений для проживання фабрикантів, був розміром у 6 х 6 х 1 ½ сажня і мав 14 скляних вікон. Другий поверх було поділено на три приміщення, в яких зберігався вироблений продукт 3-х сортів і надрізався на шматки на манер турецького. 25 віконць поверху були захищені залізними ґратами. Нижній поверх також складався з 3-х відділень різного виробничого призначення: у першому з них робітники готують різні складові для майбутнього продукту, і там міститься багато посуду, у другому – комора для зберігання необхідних інгредієнтів, у третьому – виготовлена продукція та деревна олія.

По-друге, документ дає уявлення про необхідний для миловаріння інвентар. Це 26-пудовий казан з червоної міді, зверху якого величезна дерев’яна із залізними обручами діжа, у якій одночасно виварюється до 350 пудів мила. З боку від казана ще одна дерев’яна діжка, укопана в землю, для збирання всіляких нечистот. Біля неї ще шість діжок, але на поверхні, кожна з них вміщує до 200 цеберок води, призначених для поташу калію та інших складових

миловарного виробництва. Навколо кожної з них по парі діжок, укопаних в землю для збирання есенції, що витікає. Крім того, ящик у 2x2x1/2 сажня, обкований залізом, для розмочування калію та різні дрібні залізні турецькі інструменти, що були привезені з Константинополя коштом заводчика. Потрете, завод обнесено подвійною кам'яною огорожею, а посеред двору викопано колодязь, обкладений каменем, глибиною у 4 ½ сажні з солодкою на присмак водою, що вважається найбільш придатною для миловаріння. Рівень води дозволяє не тільки впродовж двох годин за допомогою насоса наповнювати 6 діжок по 200 цеберок кожна, але й поливати сад з фруктовими деревами, заведений хазяїном. Крім того, фабрика й сад навколо обсажені великою кількістю дерев та кущів. З документа стає відомо про кількість людей, які обслуговували виробництво та про рівень їхньої зарплатні: майстру – 2000 сріблом на рік, двом підмайстрам – по 500, 17-ти робітникам – по 300, до того ж, на щорічне харчове забезпечення – 5850 срб., на ремонтування інструменту – до 1500 срб. Спираючись на власний досвід, підприємець (Г.Сарпакія) надав до опису реєстр матеріалів, необхідних для отримання 32 тисяч пудів мила щорічно: 4 тис. пудів казанського поташу першого гатунку, 5 тис. пудів калію величезними шматками, 2 тис. пудів єгипетської цураки, 3 тисячі чурбаків на дрова, 9 тис. пудів оливкової олії, 5 тис. пудів яловичого сала та 12 тис. пудів різних російських продуктів, швидше за все, це ті інгредієнти, які складали надзвичайною увагою. Опис було засвідчено начальником поліцейського відділку Григорієм Скучанським [15].

Рішення на звернення було позитивним, і купця нагородили золотою медаллю на Анненській стрічці з коментарем від імператора – «за корисне». Уряд заохочував приватну ініціативу, але тримав все під постійним контролем і не поспішав вдаватися до кардинальних змін існуючого ладу, суворо регламентуючи всю економічну діяльність. Треба зауважити, що обидва імператори: і Олександр I, і Микола I оточили промислову діяльність надзвичайною увагою. За розвиток і вдосконалення виробництва вони нагороджували купців орденами й медалями. Були введені престижні звання мануфактур і комерції радників. З 1829 року регулярно проводилися всеросійські промислово-художні виставки.

Миловарне виробництво розвивалося, й на середину століття ми маємо такий матеріал щодо південноукраїнських губерній: Херсонська губернія в 1846 році налічувала серед свого промислового виробництва 8 миловарних заводів, 3 з яких були в Одесі, 4 були розташовані в Єлисаветграді й 1 у Бобринецькому повіті. Загальне виробництво продукції становило 77 240 карб. сріблом [11, 380]. У таблицях губернського комітету за 1857 рік представлено всього два заводи: один в Олександрії, а другий у Бобринецькому повіті (було вироблено мила на 2380 карб.). У м. Миколаєві завод купця Ніколаєва виварював 1 300 пудів мила на 4 290 карб.; у Єлисаветграді 1860 року на трьох заводах разом було виварено 22 400 пудів на 67 200 карб. Заводи належали купцю Золотухіну (7 тис.пуд.), купчиси Лошкарьовій (15 тис.пуд.) і купцю Шмулю Резнікову (400 пудів) за середньою вартістю одного пуда в 3 карб. сріблом. У відомостях Одеського градоначальства кількість і виробнича потужність миловарень вказана разом зі свічними заводами [11, 385]. За цими даними, власне в Херсонській губернії на кінець досліджуваного періоду, вироблялося мила близько 24 500 пудів вартістю в 73 870 карб. сріблом. За обсягом виробництва на середину XIX століття Катеринославська губернія посідала в процесі миловаріння другу позицію. У Катеринославі було 2 миловарні, одна – в Новомосковську, а інша –

у с. Верхньотарасівському. Вартість мила коливалася в межах 2.30 – 2.80 сріблом за пуд. Щорічне виробництво чотирьох заводів разом сягало 25 000 сріблом. Збування продукції відбувалося зазвичай на місці, частина потрапляла до Одеси й Харкова [6, 140]. За реєстром, розміщеним упорядником ВСО по Таврійській губернії, важко зрозуміти загальну кількість миловарень та обсяги їхнього виробництва, тому що серед даних по Бахчисараю (7), Карасубазару (14) та Феодосії (4) автор об'єднав свічне й миловарне виробництва, в Євпаторії – 4 миловарні і у с. Дуванкой Сімферопольського повіту – 1 [2, 177]. До того ж, незрозуміло, чи всі вони належали купцям? Документи 1818 – 1820 років свідчать, що більшість миловарень Таврійської губернії належали міщанам і не вирізнялися своєю потужністю [16, 96–97].

Асортимент мила, поданий для перевірки якості продукції Георгія Серпакії, та масштаби щорічного виробництва фабрики свідчать про те, що вже перші десятиріччя XIX століття репрезентують добре зорганізоване приватне купецьке миловарне виробництво на Півдні України. Згаданий вище документ фонду 18 надає інформацію про миловарню купця-грека через чотири роки після його нагороди. Це відомість за 1818 рік про купців, які володіють фабриками й заводами, що вказує на обсяг виробництва мила на заводі Г. Серпакії – 550 пудів [16, 39–40].

У цілому, в другому десятиріччі XIX століття на душу населення Російської імперії вироблялося 130 г мила на рік, у 1860 році – 240 г. Незважаючи на те, що до цього зростання долучилися й південноукраїнські губернії, внутрішнє виробництво не задовольняло всіх потреб, і Росія ввозила мила ще на більш ніж 100 тисяч карбованців, у той же час Англія вивозила його на 1,5 млн.карб., а Франція – на 1 мільйон.

Джерела та література:

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Херсонская губерния / Составляли Генштаба капитан Роголев и штабс-капитаны фон Витте и Пестов. –Т.ХІ. – Ч.1.– СПб. :Тип-я Департамента Генштаба. – 1849. – 273с.
2. Герсиванов. Военно-статистическое обозрение Российской империи, изданное при 1-м Департаменте Генерального штаба – Т.ХІ.–Ч.2. Таврическая губернія/ Герсиванов. – СПб.: Тип-я Департамента Генштаба, 1849. – 225 +50с.+ табл.
3. Добров П.В., Чумак М.М. Правове підгрунття залучення купецтва до модернізації промисловості на матеріалах Лівобережної України кінця XIX – початку XX століття/ П.В. Добров, М.М. Чумак. // Вісник Донецького університету, Сер. Б: Гуманітарні науки. – Вип.1.– 2008.– С. 102–109.
4. Домбровский Ф.М. Историко-статистическое описание г.Бахчисарая/ Ф.М. Домбровский // Новороссийский календарь на 1849 г. – Одесса, 1849. – С. 380 – 396.
5. Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні(XIX – початок XX століття)/ О.М.Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. – Вип.ХІ. – С. 154 – 168.
6. Драчевский. Военно-статистическое обозрение Российской империи, изданное при 1-м Департаменте Генерального штаба – Т.ХІ.–Ч.4. Екатеринославская губернія/ Драчевский. – СПб.: Тип-я Департамента Генштаба, 1850. – 186с.+ табл.
7. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг./ Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1981.– 215с.
8. Конотопов М.В., Сафронов Р.А. Динамика промышленности по обработке продуктов животноводства/ М.В. Конотопов, Р.А. Сафронов. – М.: Издательский дом «Деловая литература», 2004. – 104с.
9. Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 року // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.06.– Історіографія, джерелознавство та

спеціальні історичні дисципліни / В.М. Константинова. – Запоріжжя, 2004. – С.159. – Додаток Л.

10. Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX столітті/ Т.І. Лазанська // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С.65 –74.

11. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Под ред. А. Шмидта - Ч.1 –П.– СПб.,1863.– 595с.

12. Пилипенко О. Наукова література з історії торговельно-економічної діяльності греків України у XVII – на початку XX ст. / О. Пилипенко // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 18. – С. 326-332.

13. Повне зібрання законів Російської імперії. – Т.ХХІІ. – СПб. –1830. – №16188, §§106,111.

14. Російський державний історичний архів. – Ф.1281.– Оп.4.– Спр.165. – Звіти Херсонського губернатора за 1804 –1810рр.

15. РДІА. – Ф.18. – Оп.2. – Спр.105.

16. РДІА. – Ф.18.– Оп.4. – Спр.225.– Ведомость о мещанах, крестьянах и разного звания людей, имеющих фабрики и заводы по данным 1817, 1818, 1819 и 1820 гг.

17. Шершун Т.М. Роль купецького стану у промисловому розвитку міст Херсонської губернії в першій половині XIX століття/ Т.М. Шершун // Інтелігенція і влада.– Випуск 5. Серія: Історія. – Одеський національний політехнічний університет, 2005. – С.94 – 100.

Галина Сигида (Запоріжжя, Україна). Купецьке підприємництво в миловарному виробництві на Півдні України у першій половині XIX століття

Публікація присвячена аналізу архівного документа з фонду Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург) і внесення його до контексту вже відомих даних про підприємницьку діяльність купецтва Південної України в першій половині XIX століття. Автор дослідив участь купецтва в такій галузі з оброблення продуктів тваринництва як миловаріння і зробив висновки щодо перспектив подальшого розроблення обраної проблематики.

Ключові слова: купецтво, тваринництво, підприємництво, миловарний завод.

Галина Сигида (Запорожье, Украина). Купеческое предпринимательство в мыловаренном производстве на Юге Украины в первой половине XIX века

Публикация посвящается анализу архивного документа из фонда Российского государственного исторического архива (г. Санкт-Петербург) и определения его места в контексте уже известных сведений о предпринимательской деятельности купечества Южной Украины в первой половине XIX века. Автор исследовал роль купечества в такой сфере обработки продуктов животноводства как мыловарение и сделал выводы относительно перспективы дальнейшего изучения данной проблемы.

Ключевые слова: купечество, животноводство, предпринимательство, мыловаренный завод.

Galina Sigida (Zaporozhia, Ukraine). Merchant enterprise in a mylovarennom production on South of Ukraine in the first half XIX century

Publication is devoted to the analysis of the archive document from the funds of Russian historical archives (St. Petersburg) and to the identification of its place in the context of already known information about business activity of merchants of South Ukraine in the first half of the 19th century. The author investigated the merchant class role in such sphere of live-stock production processing as soap-making and drew a conclusion about the prospects of further study of the given problem.

Key words: the merchants, stock-breeding, business, soap-works.